

A múlt eklektikája

Látszólag ez a cikk a múlt értelmezési sémáiról szól. Látszólag semmi aktualitása sincs. De ez csak a látszat.

Ma a történetírás nagyjából-egészében három interpretációs sémában gondolkodik. Az egyiket hívhatjuk strukturalistának, a másikat nevezhetjük pozitivistának, a harmadikat pedig posztmodernnek.

Ezek a megnevezések önmagukban is elég összetett realitást fednek le. A strukturalista megközelítés egyaránt hordozhat hegeliánus, vagy éppen marxista tradíciót; jelentheti a '60-as évek strukturalizmusának továbbélését. A lényeg az, hogy az ilyen módon alkotó történész az általa vizsgált jelenséget olyan komplex egészként kezeli, ami valamiféle struktúrába rendezhető. A struktúra mibenlétét illetően jelentős különbségek lehetségesek – ez filozófiai, illetve értékkülönbségeket jelezhet -, de az nem alternatív, hogy a történelem ebben az esetben struktúrák története. Az effajta ábrázolásmód alkalmas értelmezésre és egyben kritikai vetületek kialakítására. Hátránya viszont, hogy egyedi történeteket nehezebben tud kezelni. Életrajzot például sokkal bonyolultabb – mondhatnám: reménytelen – strukturalista módon megírni. Nem véletlen tehát, hogy a gazdaság- vagy társadalomtörténészek között sokkal népszerűbb ez a módszer, mint a biográfusok esetében. A hosszabb idősort kedvelők számára is inkább használható, hiszen a lehetséges strukturális jellemzők ilyen esetekben markánsabban jelentkeznek, mint mondjuk egy-egy rövid idősoros esemény esetében. Ez annyit jelent, hogy az interpretációs séma a politikátörténészeknél is működik – feltéve, hogy politikai rendszerelemzést, vagy hosszútávú ország- vagy társadalomtörténetet írnak.

A pozitivista megközelítés – amennyire lehet – mindent a maga konkrétságában szemlél. Kritikusai szokták – hangjukban némi megvetéssel - „faktológiának” is nevezni. Forrásfeltárásban és forráskezelésben erős, értelmezésben viszonylag gyenge. A tényszerűen igazolható elemekre fókuszál, de az összefüggések keresésében már bizonytalan. A történész feladatát abban látja, hogy az keresse meg, tárja fel és mutassa be a tényeket. Gyakorlatilag bármely képzett történész használhatja. Sok befektetett munkát igényel és ehhez képest viszonylag kevés intellektuális hozadékkal jár. Mivel a XIX. században jött létre, ezért volt ideje arra, hogy igen mélyen épüljön be a történettudományba – történészgenerációk szocializációs sémájává váljék. Eppen ezért, egyfajta „klasszikus” zamatot kapott – a világ minden táján a tudományos fokozat megszerzésének legbiztosabb útja a pozitivista megközelítés alkalmazása.

A posztmodern interpretációs keret – a pozitivistával összevetve – viszonylag új. Nem annyira a tényekre, vagy éppen a struktúrákra, hanem a narratívákra súlyoz. Nem annyira az a lényeges, hogy mit, hanem az, hogy miként, milyen előfeltevések mentén mondjuk el azt, amit elmondunk. Ebből a szempontból a posztmodern számára a holokauszt állításáról, vagy tagadásáról szóló narratíva között nincs különbség. A narratíva érvényessége helyett maga a narratíva a főszereplő. A megközelítés előnye, hogy rákérdez a dolgokról szóló beszédre. Nagy hátránya, hogy magára a dologra már különösebben nem kíváncsi. Az érvényesség kérdését nem boncolgatja és nemigen figyel arra, amit közönségesen igazságnak hívunk. Nem véletlen, hogy a posztmodernnek inkább általában a történelem, és nem a történet a tárgya.

A három interpretációs lehetőség manapság nem vegytiszta formájában jelentkezik. Ennek részben tudománytörténeti, részben tudományszociológiai, részben intellektuális oka van.

A tudománytörténeti ok főként abban lelhető fel, hogy ezek az interpretációs keretek nem egyidejűleg jöttek létre. Időbeli értelemben először a történetírás a pozitívizmus segítségével vált tudománnyá, majd a strukturalizmus filozófiai ideái váltak az immár történettudományi diszciplína

„alkalmazott” részeivé. Végül pedig a posztmodern megközelítés lett irányzattá. De amióta úgymond „együtt” léteznek, azóta elkerülhetetlenné vált kölcsönhatásuk – még akkor is, ha vannak ma is magukat pozitivistának, strukturalistának vagy éppen posztmodernnek tartó történészek. S noha elvileg nagyon más, és nehezen összeegyeztethető megközelítésekről van szó, a szerzők ma már – mivelhogy látják a különböző irányzatok előnyeit és hátrányait – általában ilyen-olyan arányú eklektikát képviselnek. A pozitivista is fogalmazhat struktúrában, s egyben narratívaként is viszonyulhat saját, választott tárgyának historiográfiájához.

A másik tudománytörténeti ok abban lelhető fel, hogy napjainkra kiterjedtebbé és elasztikusabbá vált a történettudomány fogalma. A XIX. századtól tartó folyamatban egyfelől sorra-rendre jöttek létre társdiszciplínák – a néprajztól az antropológiáig, a történetpszichológiától a művelődéstörténetig – másfelől pedig ezek ahelyett, hogy lehatárolták volna a történettudomány fogalmát, éppenhogy tágították azt. Kiderült, hogy a történettudomány lényege, a történetiség milyen mértékben fontos a társdiszciplínák esetében is. Így persze szükségessé vált, hogy a történetiség mentén értelmeződjék mindaz, amiről korábban nem, vagy kevésbé gondolták ezt. Következőleg a történettudomány nem szegényedett, hanem gazdagodott a társdiszciplínák markáns megjelenésével: mind fogalma, mind hatása, mind kontextualizálási kényszere megváltozott. Eredményeként erősebb az interdiszciplináris kihívás, s ez újfent az eklektikusabb megközelítések irányába hat.

De még egy lényeges ponton – s ez megintcsak tudománytörténeti fejlemény – változott meg a helyzet. Időben vált kiterjedtebbé a történelem fogalma. Szemben a korábbi felfogással, a történelem gyakorlatilag napjainkig tart. Ma már minden valamirevaló országtörténet a legközelebbi múlttal zárul. Mindez azt eredményezi, hogy a távoli múlt és a közeli múlt együttes jelenléte eltérő – és sok esetben egymással alig harmonizáló – megközelítést igényel; azaz megintcsak eklektikára ösztönöz.

Az eklektika tudományszociológiai komponense sem mellékes. Ma már – ha valaki szaktudós kíván lenni – szinte kötelező a főbb interpretációs irányok ismerete és annak jelzése, hogy a tudóspalánta valamelyest mindegyiket tudja alkalmazni. Ez néha egészen furcsa mixtúrát hoz létre: előszavakat, módszertani fejezeteket, amelyeknek alig van közülük a tényleges kifejtéshez. Dolgozatok születnek, amelyek deklarálják, hogy meghaladni akarnak, s eközben teljesen tradicionálisak.

S végül a sajátos eklektikának van intellektuális komponense is, méghozzá két irányból, irányban. Az egyik nagyonis különbözik a másiktól. Az egyik esetben a kíváncsiság, s az újat keresés motivációja a jellemző. Kipróbálni ezt is, azt is; új arányokat, s így új megközelítést létrehozni. A kísérletezés csábítása mutatkozik meg; az intellektuális kaland tudatossága dominál. A másik esetnek teljesen más olvasata van. Hívhatjuk butaságnak, amatőrizmusnak, vagy valami hasonlónak. Nemes egyszerűséggel arról van szó, hogy az adott szerző – önreflexiótól és reflexiótól mentesen - hetehavat összehord; úgy véli, hogy az eklektikával kiváltja a minőséget; azt hiszi, hogy „trendi” szóhasználat és alapvetően össze nem illő megközelítések alkalmazásával fitogtathatja szakmai tájékozottságát. A két irányt egyébként nem oly nehéz megkülönböztetni. Az eredetiséget viszonylag könnyű elválasztani az utánzástól. [Ez utóbbi esetben már csak az a kérdés, hogy jól, vagy rosszul másol-e az illető.]

Az eklektika önmagában tehát nem minősít, ráadásul komoly okai vannak – olyan okok, amelyek bizonyos értelemben alternatíva nélkülivé teszik létét. Inkább az eklektika használata lehet alternatív; az, hogy minőségi vagy közepszerű – netalántán selejtes – teljesítmény kerekedik-e ki belőle.

Akármilyen tágran értelmezett megközelítések is alakultak ki, akármilyen eklektikussá is rendeződtek ezek, mégsem tudok szabadulni a gondolattól, hogy a folyamattal nem csak nyertünk, hanem veszítettünk is, méghozzá sokat. A tudomány nyelve ugyanis – s ez bármely megközelítésre, illetve azok egyvelegére igaz – jellegéből következően távolságtartó. Ez a távolságtartás kifejezetten kívánalom.

Mindez oda vezet, vezethet, hogy fontos intellektuális tradíciók feledésbe merültek, használatukról

lemondunk, kiiktattuk őket a történettudomány nyelvéből, pedig ma is meglenne a helyük, szerepük.

Legfontosabb – legalábbis szerintem – az ókori történetírás, az antikvitás tradíciója.

Az ókor történetírói – különösen a rómaiak – egy nagyonis humanizált világképet használtak. Elbeszélésükbe mindazt beépítették, ami szerintük az emberek cselekedeteit mozgatta. Ha szóhasználatukat megnézzük, akkor a becsvágy, a hiúság, a jellemesség, avagy jellemtelenség tartalmi elemeit fedezhetjük fel. Az emberek életszerű motívumait keresték, s történeteik szereplőit erényeikkel és hibáikkal együtt mutatták be. Ez a tradíció még a XVIII. században is élt, hiszen az erény, avagy a bűn fogalmába rendezhető motívumok legitim magyarázatnak bizonyultak.

Az antikvitás történetírói történeteket mondtak el. Nem fogalmaztak struktúrákban, s az általuk közölt tényanyagot nemigen látták el forráshivatkozásokkal. Úgy gondolták, hogy amit írnak, az maga a forrás – a történet azáltal lesz történet, hogy ők mondják el. Nemigen viszonyultak reflektíven saját elbeszélés módjukhoz. Nem használtak ma már evidensnek ható fogalmakat – így például nem ismerték a „társadalom” kifejezés mai jelentését. De sokat, nagyon sokat tudtak az emberekről. Olyan mondatokat írtak le, amit ma már legfeljebb szépírók használnak. Nemegyszer tapasztalati sűrítvényeket közöltek, általánosító érvénnyel. Ilyenféle megfogalmazásaik voltak: „Véteni emberi ügy, sátáni maradni a bűnben”; „A szorgalom a közepes tehetség legnagyobb segítőtje” /Annaeus Seneca/; „Az emberek királyaik erkölcsihez igazodnak”, „A tömeg vagy meghunyászkodó szolga, vagy könyörtelen zsarnok”, „Az ember sorsa elől menekülve végzetébe rohan” /Livius/. S a két római után érdemes egy görög történetíróra is odafigyelnünk. Plutarchos írja: „A gyomornak nincs füle”, azaz hogy pusztán szép szavakkal nem lehet az emberekre tartósan hatni. De ugyanő írja azt is: „Bátran rágalmazz, mindig pletyka lesz belőle”.

Az antikvitás történetírói – s költői, drámaírói – mindent tudtak az emberről és ezt narratívájuk szerves részévé tették.

Ez a fajta megközelítés gyakorlatilag napjainkra a történettudományi munkákból eltűnt. Egy magára valamit is adó Hitler vagy Sztálin monográfiában a becsvágy szó már nem is szerepel – nem is beszélve a sors és végzet összefüggéseiről. A hiúság már nem magyarázó erejű motívum. A jellemesség, még inkább a jellemtelenség fogalma, kerülendő kategória. A különféle metodikájú távolságtartás tudományos igénye a történelem sterilizálásához vezet. Múltunkat manapság dehumanizáltabban látjuk, látatjuk, mint régi korokban élt elődeink tették.

Az ókori szemléleti tradíció hiánya nem csak azért fájó, mert kulturális veszteség. Veszteség, hiszen az antikvitás kulturális hozadéka egyébként máshol jelen van, merthogy magának az Európa-fogalomnak képezi szerves részét. A hiány nem csak azért rossz, mert dehumanizáltabbá teszi a múltról kialakított képet. A legfőbb baj ezzel a hiánnyal, hogy nehezebbé teszi a modernitásnak, illetve magának a történelemnek a megértését – ami egyébként a tudomány legfőbb dolga.

Nem tagadhatjuk, hogy a történelmet az emberek csinálják. Nem tagadhatjuk, hogy az emberek különfélék – esendőség és nagyszerűség egyaránt jellemzi őket. Nem tagadhatjuk, hogy tudnak jól és rosszul dönteni. Nem tagadhatjuk, hogy döntéseiket jelentős mértékben befolyásolják emberi minőségeik – butaság és okosság, becsület és becstelenség, kivagyiság és önzetlenség, jellemesség és jellemtelenség. Akkor hát miért nem tesszük ezeket az elbeszélés mód részévé?

Tudjuk, hogy az emberi minőségek történelemformáló erejűek. Akár úgy, hogy jó, akár úgy, hogy rossz, azaz hibás döntéseket szülhetnek. Intellektuálisan talán ez utóbbiak az érdekesebbek, mert általában konfliktushoz, hanyatláshoz, vagy éppen tragédiához vezetnek. S mivel a történelem ezen jelenségek sorozataként is felfogható, ezért azt mondhatnám, hogy a történelem megértése nem más, mint a hibák megértése. Másként fogalmazva: nagyonis úgy tűnik, hogy a hiba a történelem egyik legfontosabb formálója. A hibát pedig emberek követik el, s az elkövetésben saját minőségük legalább annyira fontos tényező, mint a körülmények sokszor kényszerítő ereje.

Mindezek alapján azt hiszem, nem jó, ha elfeledjük az ókori történetírás szemléleti tradícióját. Eklektikánk dúsítható. Semmitől sem érdemes megválnunk, ami segíthet múltunk megértésében. Önzésünk is így diktálja, hiszen a múlt megértése végső soron önmagunk, saját jelenünk, saját életünk megértése.

Van-e ennél fontosabb?